

ЛІВОБІЧНА ВАЛЕНТНІСТЬ ПРЕДИКАТНИХ ДІЄСЛІВНО-ІМЕННИХ СПОЛУК¹

У статті розглядається лівобічна валентність предикатних дієслівно-іменних сполук на позначення дії, аналізується семантика суб'єкта дії як обов'язкового компонента реченнєвої структури із акціональними предикатами.

The article is dedicated to the investigation of the left-side valence of the set verb-noun combinations denoting actions and functioning as a predicate, as well as to the analysis of the semantics of the action subject as the obligatory component of the sentence structure with the action predicates.

Як відомо, семантична структура речення визначається семантико-синтаксичною валентністю предиката, тобто його здатністю сполучатися з іншими (як правило, неознаковими) словами, мати певне число відкритих позицій, що можуть або мають заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи [3, 123]. Серед компонентів актантної рамки предиката чільне місце посідає суб'єктна синтаксема, котра репрезентує носія предикативної ознаки.

Хоча проблеми семантики та функціонування суб'єкта як важливої складової реченнєвої структури неодноразово піднімалися у мовознавчій літературі [2; 4; 5; 7; 10; 12; 13; 16; 17], досі недослідженою залишається семантико-синтаксична структура речень із предикатними дієслівно-іменними сполуками загалом та суб'єктна валентність останніх зокрема, розгляду якої і присвячена запропонована розвідка.

Об'єктом дослідження у даній статті є суб'єкт дії, вираженої предикатними дієслівно-іменними сполуками, оскільки дія служить для позначення загальнокатегоріального значення дієслів та їх функціональних еквівалентів. Автор ставить перед собою такі завдання: 1) дослідити та проаналізувати специфіку вираження суб'єкта дії при досліджуваних неоднослівних предикатах, 2) виявити характер залежності семантики речення від семантики суб'єктної синтаксеми, 3) простежити випадки ускладнення

¹ На матеріалі акціональних предикатів.

семантико-синтаксичної структури речення, пов'язані із альтернацією пропозитивних та особових номінацій у позиції суб'єкта.

Суб'єктна синтаксема, що позначає активного виконавця дії, є обов'язковим компонентом валентної рамки досліджуваних предикатних сполук. Семантика акціонального предиката вимагає вираження суб'єкта дії назвами живих предметів (переважно назвами осіб), котрі за своєю сутністю здатні до активного творення нової якості об'єктивного та суб'єктивного світу. Агентивні суб'єкти, спроможні реалізувати самостійну, усвідомлену дію, протиставляються неживим предметам (неагентивним суб'єктам), дія котрих позбавлена вищезазначених характеристик. Тракткування такої залежності дієслівної дії від відображувально-таксономічної приналежності імен суб'єктів міститься у працях багатьох представників сучасної науки про мову [6, 126-140; 11, 35-73; 15, 109], маючи досить давню традицію. Так, наприклад, ще О.М. Пешковський вказував, що "... "діяти" можуть тільки живі істоти, всі ж інші предмети не "діють", а тільки рухаються. Живі ж істоти "діють" тому, що вони рухаються за власною волею, довільно" [14, 98-99].

У реченнях із предикатними дієслівно-іменними сполуками на позначення дії суб'єкт дії виражається:

1. власними іменами: *Олена слухала все те, але в розмову не вступала* (Григорій Тютюнник), *Безталанний Іван часто виходив переможцем з великих випробувань* (З журналу);

2. назвами осіб за професією, родом занять, соціальним статусом тощо: *Десяцькі zostались коло куреня на варті на цілу ніч* (І. Нечуй-Левицький), *Після обходу палат хірург пішов до перев'язочної, дав розпорядження щодо порядку перев'язок і присів біля вікна* (О. Довженко);

3. збірними іменниками: *Турки завдавали чимало шкоди українському народові* (М. Грушевський), *Козацтво всіма силами чинило опір численним загарбникам української землі* (З журналу), *"Я Маруся, – рече, – Богуславка, коли ви чували, Що татари в ясир, у полон, у неволю забрали"* (П. Куліш);

4. іменниками – назвами соціуму, установ: *Тоді уряд оголосив амністію всім засудженим, а тим, хто перебував під судом або слідством, пообіцяв прощення, якщо вони стануть до лав королівського війська* (З. Тулуб), *Партія покладає велику відповідальність на своїх членів* (З газети), *Суд неодноразово дарував життя жорстоким злочинцям* (З газети);

5. особовими займенниками: *Я маю замір зараз же з самого початку приступити до реформ* (О. Кобилянська), *На прою ми стали проти царства тьми* (М. Рильський);

6. зоонімами: *Микола глянув спідлоба на ворона, що вніс розлад в його життя, що посягав на його щастя* (В. Гжицький), *Утамувала левиця жагу, із джерела напившись* (М. Зеров).

Часто суб'єкт дії може бути вербально не вираженим, зберігаючи, проте, свою смислову значимість у семантичній структурі речення. Як слушно зауважує Г.О. Золотова, “у більшості випадків цей суб'єкт може бути “відновлений”, а відсутність його сигналізує одне із трьох його значень: означено-особове, неозначене і узагальнене” [9, 113]:

1. **означено-особове значення:** *І знов мушу прохати вибачення за пізню відповідь* (М. Коцюбинський). – Лексична незаповненість суб'єктної позиції компенсується особовим закінченням предиката, яке відкрито вказує на певну особу, чії зусилля призвели до виконання тієї чи іншої дії.

2. **узагальнено-особове значення:** 1. *Коня в позичку не давай, а жінку в приданки не пускай* (Прислів'я). – У даному випадку маємо приказковий (“пословичний” [9, 119]) тип узагальнено-особової модифікації суб'єктної синтаксеми, що використовується для реалізації волонтивних та оцінно-реактивних інтенцій мовця. Подібні мовні одиниці дидактичного характеру відображають конкретні життєві ситуації і, носячи повчальний або рекомендаційний характер, спрямовані на формування бажаного світогляду у кожного носія мови. 2. *У такий спосіб синтез потрібних речовин не проведеш* (З журналу). – Завдяки використанню форми другої особи однини

індивідуальний досвід мовця подається як загальний для усіх можливих осіб-суб'єктів дії.

Як бачимо, дія у наведених реченнях із нульовою суб'єктною синтаксею узагальнено-особової семантики відноситься до будь-якої особи, котра могла б за даних умов виступити у якості діяча і викликати бажані зміни об'єктів та явищ об'єктивної та суб'єктивної дійсності.

Узагальнено-особове значення передається також словами типу *кожен, усякий*, як-от: *Усякий ставить запитання, та не **кожен** спроможеться дати на них гідну відповідь* (З журналу). – На відміну від попередніх прикладів, де семантика узагальненості виводиться із нульової суб'єктної синтаксеми, у цьому реченні узагальнене значення суб'єкта дії виражається експліцитно.

3. неозначено-особове значення: *А потім, як ото забирали Гришу в тюрму, трус робили – багато книжок забрали* (А. Головка), *Відбілювання проводять у гумових рукавичках, бо хімікати роз'їдають шкіру* (З журналу), *Їх позабивали в кайдани й посадили в тюрму* (І. Нечуй-Левицький), *Коли траплялася вагітність, дівчину виписували з реєстру й відсиляли на хутір* (Г. Хоткевич), *Саджали його не раз у кримінал* (В. Стефаник), *Було проведено розкопки багатьох мегалітів* (З журналу), *Під поблимки вогника водили хороводи й співали пісень* (В. Скуратівський), *В полон брали не тільки дорослих, але й дітей* (З журналу), *Туреччині було завдано збитків на 40 мільйонів золотих* (З журналу). – У наведених реченнях виражається дія третьої особи, не названої за недоцільністю чи через невідомість. Така семантика неозначено-особової модифікації суб'єкта у структурі речення характеризує сутність категорії неозначеності, котра “представляє суб'єкт дії як неозначену (частіше – неозначено-множинну) особу, невідому чи зумисне упущену через невагомість її у змісті інформації” [8, 162].

Різновидом неозначено-особової модифікації суб'єкта дії є конструкція із суб'єктно-локативною формою, котра містить вказівку на деяку множинність осіб за їх територіальною, адміністративною чи соціальною приналежністю. Наприклад: *На роботі Вадиму Петровичу оголосили догану у зв'язку із*

тривалою відсутністю його на робочому місці без жодних на те поважних причин (В. Яворівський). – Тут під суб'єктом впливу на недобросовісного працівника розуміється керівництво підприємства, установи чи організації, де вказана особа працевлаштована. Відсутність конкретизації за даних умов диктується завданням повідомлення, згідно якого конденсована у своєрідній формі думка надає вичерпну характеристику позначуваній ситуації, уникаючи при цьому перевантаження висловлювання його конститутивними одиницями і пов'язаної з цим надмірної деталізації змісту повідомлюваного.

Неозначено-особова модифікація суб'єктної синтаксеми може також здійснюватися шляхом використання слів типу *хтось*, *дехто*: *Команду подав хтось із-за дверей, знадвору* (І. Багрянний), *Винуватих не було. Одні скидали вину на других, а ті на інших* (М. Коцюбинський). – У наведених прикладах слова *хтось* та *одні* служать засобами експліцитного вираження неозначено-особової семантики суб'єкта дії, конденсуючи у собі сукупність неназваних осіб, причетних до здійснення вказаних предикатними дієслівно-іменними сполуками дій.

Вживання у якості суб'єктів дії назв неживих предметів, а також опредмечених дій, процесів, станів, ознак призводить до ускладнення семантичної структури речення. Так, наприклад, суб'єктами дії можуть виступати:

1. абстрактні іменники, що позначають явища, властивості, поняття, процеси, пов'язані з відчуттями і почуттями (*відчуття, образа, неспокій, горе, хвилювання, страх, неспокій* тощо): *Страшна туга підривала її сили і сушила тіло* (Д. Бедзик), *Але цікавість не давала людям спокою* (З. Кучерява);

2. іменники зі значенням процесів мисленнєво-мовленнєвої діяльності людини та їх результатів (*думка, згадка, промова* тощо): *Пісня до роботи додає охоти* (Леся Українка), *Це повідомлення викликало сумніви та суперечки* (З журналу), *Думки посідали Зінька, не давали йому впокою, гнітили йому серце* (Б. Грінченко);

3. іменники, що позначають явища природи, натурфакти (*ніч, день, зима, сніг* тощо): ***Весняне повітря*** збуджує уяву..., кличе, манить – куди? Куди вабить і зве? (Є. Гуцало), *Тут уже таке повітря й вода, що викликає голод* (Леся Українка);

4. назви неістот, що позначають зовнішні подразники і представлені мовцем як каузатори (*крик, гомін, постріли, дзвінок* тощо): ***Притишений голос*** дратує Віру, викликає в ній зараз не тільки відразу, але й обурення (А. Шиян), ***Одноманітні покрики вартових*** із багнетами навівали на серце сум (О. Донченко).

У наведених прикладах суб'єкти виражених досліджуваними сполуками дій є одиницями пропозитивної семантики і репрезентують один із компонентів причинно-наслідкової ситуації, котрий у номіналізованому вигляді вказує на подію-причину, що передує предикативно оформленому наслідкові. Будь-яке речення тут можна розкласти на дві пропозиції із каузативною зв'язкою між ними, як-от: *Притишений голос дратує Віру, викликає в ній зараз не тільки відразу, але й обурення* (А. Шиян) → *Хтось розмовляє притишеним голосом* ↔ *тому* ↔ *Віра відчуває відразу й обурення.*

Каузатор дії чи стану зазвичай представляє собою особу, агенс, каузативна дія якого є цілеспрямованою. Якщо ж місце каузатора займає ім'я абстрактного поняття, каузативна конструкція виступає у власному різновиді – невимушеній каузації. Пор., наприклад: ***Підприємець*** завдав державі збитків на суму понад три мільйони гривень. – ***Фінансові операції підприємця*** завдали державі збитків на суму понад три мільйони гривень.

Невимушена каузація репрезентується також у випадках такого розчленування каузативного компонента, що містить ознаку особи, коли назва особи залишається в позиції агенса-каузатора, а назва ознаки, істинного каузатора займає зняряддеву позицію: ***Своїми фінансовими операціями підприємця*** завдав державі збитків на суму понад три мільйони гривень. – На думку Г.О. Золотової, “особа в позиції агенса не є тут агенсом, за винятком тих випадків, де вона навмисне викликає відповідну реакцію” [8, 291].

На первинності використання пропозитивних номінацій у функції синтаксичного суб'єкта при предикатах психічного впливу наголошує Н.Д. Арутюнова: “Для дієслів емоційного впливу первинним є подієвий, а не конкретно-предметний суб'єкт” [1, 156]. На її думку, “використання імен особи у ролі суб'єкта предикатів психічного впливу, хоч і сприймається як цілком закономірне, проте при незаповненості інструментальної позиції часто утворює інформативно незадовільні речення” [там же]. Обмеження актантної рамки іменем особи призводить до недостатньої експліцитності висловлювання, як-от: *Він [батько] спокусив їх [загреблян] на сміх з святої навіть Паски* (О. Довженко), *Невже це той прославлений командир ескадрону, який **нагонив жах** на білополяків...?* (М. Стельмах). – Виникає закономірне питання: “Завдяки чому суб'єкти зазначеного впливу досягли бажаного результату?”. Ця інформативна недостатність особового суб'єкта мусить компенсуватися контекстом. Наприклад: *Ні, він [їжак] таки подарував мені **радість**. Тим, що зумів обдурити, що залишився живий, що втік до лісу* (Є. Гуцало).

Відповідно, використання у якості суб'єкта впливу імен пропозитивної семантики дозволяє уникнути згаданій недостатньої експліцитності висловлювання, уможливаючи повноцінне відображення даної причинно-наслідкової ситуації: *Чиєсь горе ставало і його горем, **породжувало обурення і гнів*** (М. Стельмах), *Стогін покріпаченого люду **не давав** Сквороді **спокою*** (П. Тичина), *Злодіяння фашистів **не давали** йому **спокою** ні вдень, ні вночі* (О. Довженко).

Здійснений аналіз суб'єктної валентності акціональних предикатів, виражених стійкими дієслівно-іменними сполуками, дозволяє зробити такі висновки:

1. лівобічна валентність предикатних дієслівно-іменних сполук на позначення дії передбачає наявність суб'єкта дії, що характеризується винятковою облігаторністю у семантико-синтаксичній структурі речень із акціональними предикатами;

2. суб'єкт дії при досліджуваних предикатах може виражатися як особовими назвами, так і іменами пропозитивної семантики із відмінностями у їх виражальних потенціях та виконуваний ролі у реченнєвій структурі;

3. семантика суб'єктної синтаксеми може зазнавати різного роду модифікацій, ускладнюючись означено-особовим, узагальнено-особовим та неозначено-особовим значеннями.

З огляду на важливість суб'єктного компонента у семантико-синтаксичній структурі речення видається доцільним дослідження суб'єкта при предикатних дієслівно-іменних сполуках на позначення стану, процесу та якості.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
2. Арутюнова Н.Д. Семантическая структура и функции субъекта // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т. 38. – № 4. – 1979. – С. 318-334.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.
6. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
7. Золотова Г.А. О субъекте предложения в современном русском языке // Филологические науки. – 1981. – № 1. – С. 33-42.
8. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
9. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 528 с.

10. Кацнельсон С.Д. О категории субъекта предложения // Универсалии и типологические исследования / Отв. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Наука, 1974. – 144 с. – С. 104-124.
11. Кильдибекова Т.А. Глаголы действия в современном русском языке. Опыт функционально-семантического анализа. – Саратов: Изд-во Саратовского у-та, 1985. – 190 с.
12. Кокорина С.И. О семантическом субъекте и особенностях его выражения в русском языке. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 77 с.
13. Онипенко Н.К. О субъектной перспективе каузативных конструкций // Вопросы языкознания. – 1985. – № 2. – С. 123-132.
14. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1938. – 451 с.
15. Селиверстова О.Н. Второй вариант классификационной сетки и описание некоторых предикативных типов русского языка // Семантические типы предикатов / Под ред. О.Н. Селиверстовой. – М.: Наука, 1982. – С. 86-157.
16. Степанов Ю.С. Иерархия имён и ранги субъектов // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т. 38. – № 4. – 1979. – С. 335-348.
17. Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность / неопределенность / Отв. ред. А. В. Бондарко. – СПб.: “Наука”, 1992. – 304 с.